

УДК 398.1:739(477.85/.87)
ББК 63.5(4Укр)

Городецький Віталій Іванович

аспірант кафедри етнології і археології, Інституту історії і політології
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника,
спеціальність – етнологія 07.00.05

ТРАДИЦІЙНІ СИМВОЛИ ТА ОРНАМЕНТАЛЬНІ МОТИВИ В ОБРОБЦІ МЕТАЛУ ГУЦУЛЬЩИНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ХХ століття).

Ковальство на Гуцульщині було поширеним промислом, як і на всій території України. Ковальські центри були в містечках Косові, Путилі, Верховині, Ворохті та всіх великих селах – Річка, Косамач Косівського р-ну, Красноїлів Верховинського та ін. [2, 143]. Сировиною для виробів слугував метал місцевого виробництва а також привезений. Часто вживався метал вторинного використання. Досліджуючи металеві вироби місцевих майстрів, слід відмітити високий художній рівень творів, насиченість смисловою культовою інформацією орнаментики виробів, складність конструкцій і довершеність форм, що свідчить про творчу уяву, знання технології, майстерність виконання. Використання залізних металевих предметів спостерігаємо в цілій системі оберегів, зокрема в зафіксованому багатьма дослідниками звичаї на святвечір обставляти стіл під час підготовки до ритуальної вечері різними металевими предметами. Спочатку по кутах стола клали часник, сіль, цукор та металевий виріб і застеляли все скатертиною. Пізніше під стіл окрім сіна, клали ярмо, сідло, сокиру а також металеві предмети побуту. Згадані обереги на початку ХХ століття були пов'язані з ідеєю забезпечення добробуту,

щастя і здоров'я сім'ї, як ритуальний спосіб охорони людей і худоби від «нечистої сили» [2, 288].

Любов Суха, досліджуючи народну художню обробку металу Гуцульщини, відзначила: «аналіз форм і орнаментальних мотивів численних художніх металевих виробів українців Східних Карпат, є близькі до давньоруських художніх виробів з металу» [10, 102]. З цією думкою не можна не погодитись. Художні форми і їх побутування, ціла система символів поряд з культово-магічними функціями, елементи і мотиви гуцульського орнаменту, вказують на давню традицію, яка своїм корінням сягає часів не лише Київської Русі, але і ще праслов'янських.

У народному мистецтві Гуцульщини орнамент являється цілісною системою, яка поєднує в собі територіальні, загально етнічні ознаки. Орнамент творився з безлічі простих елементів, які в минулому виступали як певні символи, знаки оберегу. Він завжди був змістовним, поєднуючи в собі логічне розміщення окремих його структур на предметній площині і завжди підпорядковувався формі виробу, підкреслював функціональну роль окремих частин предмета. В основному переважали геометричні орнаменти, створені ламаною лінією, трикутниками, колами, півкругами тощо. Такі орнаментальні мотиви в художній обробці металу – «пшеничка», «кучері», «ружки», «зірнички», перегукувались з ідентичними в оздобленні виробів зі шкіри.

Перші згадки про вироби гуцулів з кольорових металів містяться у працях Я.Головацького (1877), О.Кольберга (1882), Хв.Вовка (1916).

Особливості виготовлення металевих предметів з кольорових металів на Гуцульщині описано у дослідженнях Д.Гобермана (1966), О.Соломченка (1959, 1979). Етнограф Раймунд Кайндль в монографії «Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази (2001)» висвітлив особливості духовної та матеріальної культури, звичаї і традиції, світоглядні уявлення гуцулів [4].

Цінним джерелом етнографії карпатського регіону є праця Володимира Шухевича «Гуцульщина (1904)», де зібрано матеріал з гуцульського

фольклору і крім того важливе місце відведене опису металевих виробів. Відомим етнографом був П.Шекерик-Донників. Його етнографічні розвідки, легенди, оповідання і статті правдиво і доступно відображають духовний і матеріальний світ гуцулів, показують взаємодіяння двох релігій – язичництва та християнства [12].

Надзвичайно важливою в плані дослідження є праця Л.Сухої (1959). Тут поданий багатий ілюстративний та фотоматеріал з питання традиційної художньої обробки металу на Гуцульщині, а також оздоблення металевих виробів орнаментом, що є надзвичайно важливою базою для вивчення.

У другій половині 1990-х років, появилися дисертаційні дослідження Ю.Юсипчука, М.Гринюк та ін., в яких автори торкаються питання своєрідності окремих галузей гуцульського народного мистецтва. Найбільший внесок у вивчення металевих промислу краю внесла С.Боньковська.

На сьогодні виходить багато часописів, де публікується чимало статей, присвячених дослідженню Гуцульщини, звичаям і віруванням горян, традиційному декоративно-прикладному мистецтву. Але, незважаючи на ці здобутки, багато аспектів матеріальної культури гуцулів є ще маловивченими, що стосується і художньої обробки металу.

У виробках металірного зустрічаються орнаментальні мотиви запозичені з інших видів народного мистецтва – різьблення, вишивки, ткацтва, випалювання по дереву («зубці, зубчики», «ільчате письмо», «кривульки», «мережка – скісна і ромбовидна», «драбинка», «бані (кептарі)», «дашки», «лирики», «смерічки, сосонки», як це показано на рис.1. [6]. Традиційні особливості виробів з кольорових металів формувались протягом досить тривалого часу і передавалися через покоління.

Ще в епоху Київської Русі широко розповсюдження набули обереги зображення тварини у формі амулету. В дослідженні Б.А.Рибаківа знаходимо докладний опис культу «рисі» та її семантики: «обереги у вигляді рисі, як би готової до стрибка, вважалися надійною охороною. Перебування рисі на деревах, стрибки зверху вниз могли сприяти зближенню її з небесними символами» [8]. Шкура стилізованої тварини була покрита орнаментом з круглих сонячних знаків (круг із крапкою), які могли в свою чергу нести подвійне семантичне навантаження, означаючи плямистого звіра і в той же час, надаючи амулету особливу силу за допомогою солярної символіки, як це видно з рис.2.

Народне мистецтво гуцулів ХІХ – ХХ століття, як і пізній слов'янський фольклор – пісні, казки, легенди і повір'я, вміщують багато язичницьких символів, повних глибокого значення. Серед багатьох стилізованих анімалістичних зображень, використаних в художньому оздобленні металевих виробів горян, яскраво виділяються прості по формі фігурки тварин, але незважаючи на це, вони надзвичайно життєві, виразні, граціозні і за своєю основною ідеєю наближені до давньоруського мистецтва.

Мотив «колачки» – пара дрібних концентричних кілець, інколи з крапкою посередині, характерний гуцульській майоліці, художній обробці металу, різьбленні тощо. Аналогом даного мотиву являється орнамент на керамічних виробах, які виготовляли майстри села Дибинці, Богуславського р-ну Київської області. Краї керамічних мисок з великою витонченістю покривались рисочками – смугами, півкругами, з «кругом і крапкою посередині», які нагадували древні «очка». Такі ж візерунки прикрашали в Подніпров'ї вироби русів в І – VII століття нашої ери. Ці ж очка можна зустріти на кістяних гребенях черняхівських племен і на бронзових (пальчасто-променевих) фібулах VI століття. [1]. Орнаментальний мотив «круг із крапкою» зустрічаємо у гуцульських місцевих виробах з кольорових металів – жіночих та чоловічих палицях, лускоріха, пряжках, оздобленні упряжі коней та ін..

Орнамент виконувався в техніках литва, гравірування, насікання, інкрустації, а також «швайсування». Звідси походить назва елемента – «швайстик», від місцевої назви інструменту (рід коловорота), чим висвердлюють і «калачики» і «кочільця» [9].

Дуже цікаве орнаментальними прийомами кресало у вигляді коника Никора Дутчака, яке за своїм орнаментальним навантаженням схоже до амулету рисі описаного вище (рис.3). Народний майстер не вдавався до деталізації зображення, а вишукував характерну виражену форму. Фігурка тварини вирізняється цілісним узагальненим силуетом. Вся її площа прикрашена розсипними кругами з крапкою посередині – «калачиками», солярними знаками, які визначають її сонячну природу. Наші предки вважали, що червоний кінь уособлює вогонь, вороний – зоряне небо, білий – світ предків. В гуцульській міфології тотемний символ коня отожднюється з іменем градівника мольфара Юрія (Юра – з грецької Георгій): «моліться Змієві і Коню, коли прославляєте подвиг великомученика Георгія» [3]. Також зображення коня, як символу сонця бачимо в наскальному малюнку Писаного Камня – скельного святилища в Карпатах.

Крапковий мотив в колі по своїй структурі є складною комбінацією. Ігор Юрченко, досліджуючи орнаментальні мотиви гуцульського різьблення, вказує, крапковий елемент або орнаментальний мотив у системі формування виступає першоосновою будь-якої форми, може бути і другорядним, і допоміжним, таким, що відповідає за нюанси відношення в орнаментальній композиції [15]. Як стверджує Б.А.Рибаков: на давньоруських топірцях майже завжди зображувались сонячні знаки (круг з крапкою), які покривали майже всю площину леза[8], як це показано на рис.4.

Цікавою є гуцульська сокира (барда), з приватної колекції Є.В. Мельничука. На лезі та обуху сокири невідомий майстер насік орнаментальну композицію в основі якої кружки (вічка), з'єднані

подільними рисками, що перетинаються між собою (рис.5). Зображення подібно до орнаментального мотиву «сухе дерево» (рис.6), в дослідженні Михайла Курилича [6]. Мотив «сухого дерева» переважно застосовувався в інкрустації металом і є відмінним від зображення на сокирі півкругами, а також подільними рисками, які утворюють зображення сухої гілки. На час дослідження аналогу даної орнаmentaції виробу не виявлено.

Володимир Шухевич у своєму дослідженні «Гуцульщина» відзначив, в гуцульській обрядовості зимового циклу з новорічним святом пов'язані давні вірування гуцулів в чародійну силу води і металу. В передноворічний вечір господар з хлібом і коновкою йшов до річки чи джерельця за водою. При набиранні води здійснював обряд, тричі змочував хліб з промовляннями. Принесену опівночі воду налива в миску, клав хліб і кілька монет. Вранці, встаючи з ліжка, кожен член сім'ї ставав на сокиру босими ногами, яку господар поклав заделегіть, щоб ноги були здорові і міцні як залізо. Опісля всі вмивалися в тій воді по черзі, починаючи від старшого [14, 195]. З огляду на сказане можна твердити, що віддавна сокира а також топірець були дуже важливими компонентами духовної і матеріальної культури карпатських горян, набували символічного значення і виконували роль оберегів.

Після свята коляди гуцули проводили театралізовані ігри, так звані «плеси», які виконували чоловіки рухаючись «за сонцем» у фігурі «розірваного кола». Головний крок «плесу» супроводжувався рухом піднесеної правої руки з топірцем. [2]. Також у гуцулів високо цінувалось мистецтво метати та ловити бойовий топірець «бартку». До сьогодні у Карпатах існує танець з підкиданням топірців. Дослідник Раймонд Кайндль докладно описав гуцульський танець «гуцулка», що має вигляд хороводу, утворений чоловіками і жінками, які тримаються за руки або пліч-о-пліч і утворюють коло. Під час танцю вони роблять швидкі оберти і шалені стрибки у повітрі, при цьому високо підкидають свої малі сокири (топірці), і знову ловлять їх на ходу [5].

Топірець являвся найдоцільнішою формою оборонного зняряддя в умовах повсякденного життя у горах. У гуцулів він був знаний як «бартка», у польських гуралів – «чупага», у чехах – «чакан», у сербів Північної Славонії – «наджак», у лемків – «бренкач», у румунів та молдаван Південної Буковини – «топараш» і «балта», чехів і словаків як «валашка», «секира» [7].

За свідченнями Геродота, давнім праслов'янам боги спустили на землю золоті плуг, ярмо, і сокиру. В Україні символ золотої сокири трансформувався і зберігся до наших днів у вигляді гуцульських топірців, литих з кольорових металів. Золота сокира у свідомості українців була пов'язана з культом Сонця. Найбільш виразно культ сонця простежується в гуцульській обрядовості у другому танці колядників так званого «кругляк», який відбувається на пасіці. Колядники разом стають в коло, уклякаючи на коліно, роблять перед собою хрест топірцями, укладаючи їх бардками до середини, а топориськами до себе – утворюючи в такий спосіб лискучий центр з промінням жовтих, до полиску відполірованих, орнаментально прикрашених металевих бляшок палиць, в такий спосіб, щоб утворився знак Сонця з променями (рис.7). В центр даної композиції ставили свої шапки, які господиня наповнювала пшеницею – і взявшись за руки крутили священний танок в один бік «за сонцем». В загальній світовій міфології вважається символом сонця зірчасте проміння у вигляді «коруни». Аналог коругу гуцульських колядників являється Вавилонська хрестоподібна зірка, яка виступає символом сонця, з чотирма променями блискавок від осередка, обведених коругом [11].

Як зазначає Б.А.Рибакон, в давньоруській і білоруській народній різьбі по дереву, відомий коруг з шістьма променями – «громовий знак». Його вирізували або випалювали на дерев'яних причелинах хат «від грому», щоб блискавка не вдарила в дім [8]. Класична форма громового знаку в ХІХ – ХХ столітті залишилась незмінною. Даний мотив народні

майстри застосовували у своїх виробках; на скринях, дитячих ліжечках, ритуальних ковшах, на всіх тих предметах, які були для них цінними і вимагали особливого захисту. На металевих предметах «гromовий знак» присутній на гуцульських топірцях (бартках) у вигляді шестипелюсткової розетки (рис.8), рідко чотирьохпроменевої. Таке розміщення даного мотиву не є випадковим. Перебування високо в горах з металевим топірцем під час грози неминуче може викликати притягання блискавки до металевого предмету. Керуючись вірою в силу «гromового знаку», народний умілець зображав його на виробі з метою захистити себе від стихійних лих природи, грому та блискавки.

Представлення про зв'язок шестипроменевого знаку з гromом і блискавкою своєрідно позначились на орнаментиці таких предметів XIX століття. як гуцульські мисливські порохівниці. Майже обов'язковим для них є чітке, велике, розміщене в самому центрі променеве зображення розетки "колеса Юпітера". Семантично це прямо пов'язане з "гromом" і "блискавкою", яке продукується порохом з рушниць в момент пострілу. Також даний мотив в окремих випадках вирізьблювався на прикладах рушниць.

Прикрашання виробів орнаментом найшло своє яскраве відображення в сільському побуті. Багаточисленні сільські речі були створені народними майстрами в залежності від господарських і побутових потреб. Це були різноманітні знаряддя праці та побуту – сокири, ножі, кінська зброя, окуття возів, дрібні речі особистого користування – ножі, кресала, приладдя для куріння, клямки та завіси в техніці вільного ручного кування.

Із свідчень народного майстра Миколи Ковальчука, після того, коли коваль відкував сокиру, наносив за бажанням замовника орнамент, викладав її на поріг кузні вістрям в протилежну сторону від дверей. Причин було дві: по-перше, щоб лезо поволі остигало на повітрі «відпускалось», адже повільне охолодження металу призводить до певної зміни структури металу і водночас, ця технологічна операція присвячувалась обряду відганяти злих

духів. Саме гострота направленої леза сокири при вході, служила певним оберегом від нечистої сили та «поганих» людей і в випадку, коли хтось із односельчан приходив до майстерні, міг переступити поріг кузні тільки після того, коли майстер забравши сокиру давав згоду увійти. Цікавими являються орнаментовані майстром оздоби до воза. Аналогом слугували орнаменти з вишивки. Переважно це був мотив ромба, подібний до мотиву «вірменського хреста» (рис.9), який розміщувався саме на тих деталях воза, які були найважливіші і при їх виході з ладу, рух воза був би неможливий. Майстер вірив, що саме це зображення слугуватиме оберегом в далекій дорозі (рис.10 – 11).

Орнаментальні мотиви, різні як за складністю виконання так і за тематикою, мали переважно символічне значення і виконували роль оберегів від «нечистої сили».

Гуцули ще дотепер підтримують старі вірування. Всі зміни і надзвичайні пригоди, які стаються з ними в повсякденному житті приписують впливам злих духів [13].

М.Коцюбинський в своєму листі до М.Горького відзначив, що: «гуцул – глибокий язичник, який все своє життя веде боротьбу проти злих духів, які на його думку населяють усі ліси, гори і води» [2, 247]. Він завжди перебував в постійному страху перед невидимою силою зробити щось неправильно і бути за це покараним. Тому певні символи, орнаментальні мотиви, які слугували оберегами, завжди були присутні на гуцульських металевих предметах, виробах з дерева, шкіри, вишивки тощо.

Народні художні вироби з металу кінець XIX – на початку XX століття відзначаються традиційністю технологічних засад та високим художнім рівнем. Надзвичайно важливим є дослідження традиційних символів та орнаментальних мотивів в обробці металу Гуцульщини, проблеми якого є недостатньо висвітленими та вивченими сьогодні.

Список використаних джерел

1. Василенко В.М. Русское прикладное искусство. Истоки и становление : монографія / Виктор Михайлович Василенко. – М.: Искусство, 1977. – 463с.
2. Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1987. – 470с.
3. Энциклопедия. Символы, знаки, эмблемы / Авт.-сост.В.Андреева и др. – М.: «Издательство Астрель», «Издательство АСТ», 2004. – 556с.
4. Кайндль Р. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Раймунд Кайндль. – Чернівці, Молодий буковинець, 2001. – 208с.
5. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Т.Каляндрук. – Львів, ЛА «Піраміда», 2007. – 302с.
6. Курилич М. Елементи та мотиви гуцульського орнаменту / Михайло Курилич. – К.: ЛК Мейкер, УВЦ, 2001. – 126с.
7. Мандзяк О. Бойові традиції аріїв: На шляху до реалій українських бойових мистецтв / О.С.Мандзяк. – Тернопіль «Мандрівець», 2006. – 272с.
8. Рыбаков Б.А. Язачество Древней Руси / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 783с.
9. Селівачов М. Лексикон української орнаментики / Михайло Селівачов. –К.:Редакція вісника «Ант», 2009. – 406с.
10. Суха Л. М. Художні металеві вироби українців східних Карпат / Л. М. Суха. – К.: АН УРСУР, 1959. – 104с.
11. Шаян В. Віра предків наших / Володимир Петрович Шаян. – Гамільтон, Канада: Об'єднання Української Рідної Віри, 1987. – 893с.
12. Шекерик-Доників П. Рік у вірування гуцулів / Петро Шекерик-Доників. – Верховина, Гуцульщина, 2009. – 352с.
13. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. – Верховина, 1997. – 159с.
14. Шухевич В. Гуцульщина. Ч. 4. / Володимир Шухевич // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1904. – 272 с.

15. Юрченко І. Гуцульська різьба. Візуально-морфологічні закономірності орнаменту / І.Юрченко. – Львів, Політехніка, 2011. – 367с.

Анотація. Городецький В.І. Вивчення художніх особливостей виробів з кольорових металів на Гуцульщині, їх оздоблення орнаментальними мотивами та традиційними символами, є важливою ознакою народного промислу як одного із життєво необхідних засобів збереження місцевої самобутності регіону.

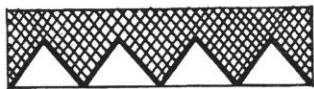
Аннотация. Городецкий В.И. Изучение художественных особенностей изделий из цветных металлов на Гуцульщине, их отделка орнаментальными мотивами и традиционными символами, является важным признаком народного промысла как одного из жизненно необходимых средств сохранения местной самобытности региона.

Annotation. Gorodetskiy V. Study of artistic features of wares from the coloured metal working in Gucul'schina, their finishing by ornament reasons and traditional symbols, is the important sign of folk trade as one of vital facilities of maintenance of local originality of region.

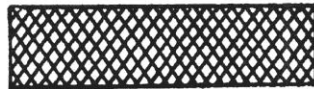
Ключові слова: народне мистецтво, мосяжництво, ковальство, орнамент, оберіг, символ, символіка, мотив.

Ключевые слова: народное искусство, мосяжництво, кузнечество, орнамент, оберег, символ, символика, мотив.

Keywords: folk art, mosyazhnictvo, blacksmith, ornament, guarded, symbol, symbolics, reason.

зубці, зубчики

ільчате письмо

кривулька

кривулька

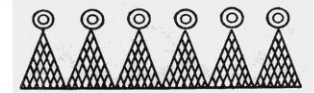
мережка скісна

мережка ромбовидна

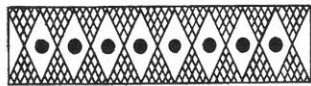
драбинка

бані (кептарі)

дашки

лилики

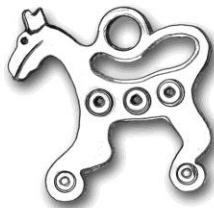

смерічки

сосонки

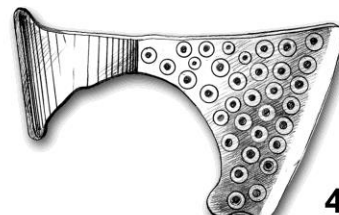
1.

2.

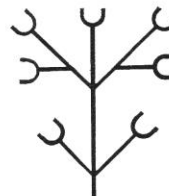
3.

4.

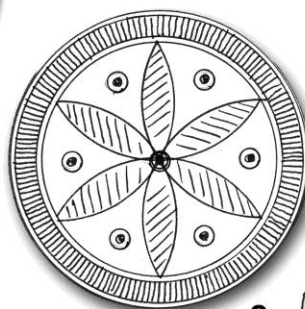
5.

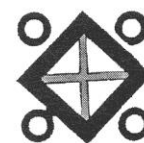
6.

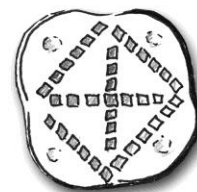
7.

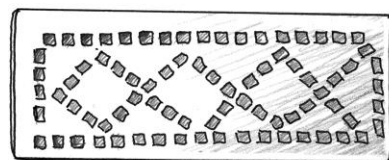
8.

9.

10.

11.

1. Елементи та мотиви гуцульського орнаменту. М.Курилич [6]. 2. Оберіг «рись» (X – XIII ст.). Б.А.Рибаков [8]. 3. Кресало, робота народного майстра Никори Дутчака (друга половина XIX ст.) [10]. 4. Мініатюрний топірець » (X – XIII ст.). Б.А.Рибаков [8]. 5. Сокира «барда» з приватної колекції Є.Мельничука (кінець XIX – початок XX ст.). 6. Мотив сухого дерева. М.Курилич [6]. 7. Знак сонця, утворений гуцульськими топірцями. 8. Шестипелюсткова розетка «громовий знак». 9. Мотив «вірменський хрест». М.Курилич [6]. 10 – 11. Насічений орнамент деталей возу «дишла». Народний майстер М.Ковальчук